

TUVACA GÖRME ALGI FİİLLERİNDE ÇOK ANLAMLILIK*

*Uğur ALTUNDAŞ***

Öz: Alanyazında fiiller birtakım biçimbilgisel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerine göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Mental fiiller, fiillerin anlambilimsel özelliklerine göre algılama, akıl, duygu, irade gibi düşünce etrafında birleşen fiillerden oluşan bir fiil sınıflandırmasıdır. Algı fiilleri ise mental fiillerin bir alt türüdür. Algının temelinde duyu organlarının fiziksel olarak uyarılması söz konusudur. Bu sebeple alanyazında algı fiilleri beş temel duyu organına göre görme, duyma, koklama, tatma ve dokunma fiilleri olarak incelenmiştir. Görme algı fiilleri en çok kullanılan algı fiillerindendir. Bu sebeple görme algı fiillerinin sayısı ve anlam çeşitliliği daha fazladır. Algı fiillerinin çok anlamlılaşması üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en öne çıkan görüş, görme algı fiillerinin fiziksel algıya dayanan temel anlamlarında var olan farklı özellikleri aracılığıyla temel anlamla ilişkili yan anlamların ortaya çıkmasıdır. Bunun dışında çok anlamlılığın oluşumu için biçimbilgisi, metaforlaşma, sözdizimsel çevre, kullanım sıklığı gibi pek çok açıklama yapılmıştır.

Bu çalışmada güney Sibirya Türk dillerinden Tuvacada görme algı fiilleri çok anlamlılık açısından ele alınmıştır. Bu kapsamda Tuvaca sözlüklerden kör-, bakıla- ve karakta- fiilleri tespit edilmiş ve bu fiillerin alanyazında kabul görmüş görme algı fiilleri sınıflandırması ve Tuvaca metinlerde karşılaşılan anlamlardan hareketle anlam çeşitlenmesi ortaya konulmuştur. Böylelikle Tuvaca görme algı fiillerinin sözlüklerde yer alan birincil anlamlarıyla birlikte bağlam içinde hangi anlamlarda kullanılabileceği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Bilişsel dilbilim, anlambilim, mental fiiller, algı fiilleri, Tuvaca.

Polylemy of the Visual Perception Verbs in Tuvan

Abstract: In the literature, verbs have been classified in various ways according to some morphological, syntactic and semantic features. Mental verbs are a classification of verbs that combine around thought, such as perception, reason, emotion, and will, according to the semantic features of the verbs. Perception verbs are a subtype of mental verbs. The basis of perception is the physical stimulation of the sense organs. For this reason, the verbs of perception have been examined in the literature as seeing, hearing, smelling, tasting and touching according to the five basic sense organs. Visual perception verbs are the most used perception verbs. For this reason, the number of visual perception verbs and the variety of meanings are higher. Various opinions have been put forward on the polylemy of

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 30.03.2023-12.06.2023

** Arş.Gör. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye. E-posta: ualtundas@gmail.com, ORCID: 000-0002-7762-0211.

the verbs of perception. The most prominent view is the emergence of connotations related to the basic meaning through the different features of the visual perception verbs in their basic meanings based on physical perception. Apart from this, many explanations such as morphology, metaphorization, syntactic environment, frequency of use have been made for the formation of polysemy.

In this study, visual perception verbs in Tuvan, one of the Southern Siberian Turkic languages, are discussed in terms of polysemy. In this context, the verbs *kör-*, *bakıla-* and *karakta-* were determined from Tuvan dictionaries and the meaning diversity of these verbs has been revealed thanks to the classification of visual perception verbs accepted in the literature and the meanings encountered in Tuvan texts. Thus, it has been seen in which meanings Tuvan visual perception verbs can be used in context together with their primary meanings in dictionaries. Thus, it has been seen in which meanings Tuvan visual perception verbs can be used in context together with their primary meanings in dictionaries.

Keywords: Cognitive linguistics, semantics, mental verbs, verbs of perception, Tuvan.

Giriş

Fiillerin sınıflandırılması üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu sınıflandırmalarda fiiller yapı, içerik, çatı, anlam gibi pek çok açıdan değerlendirilmiştir. Mental fiiller, fiillerin anlambilimsel özelliklerine göre algılama, akıl, duygu, irade gibi düşünce etrafında birleşen fiillerden oluşan bir fiil sınıflandırmasıdır (Hirik, 2019, s. 21). Fiillerin anlam bilimi açısından ele alınması oldukça kapsamlı bir konudur. Bu anlamda Türkçede fiiller ilk olarak hareket, iş, oluş ve durum fiilleri şeklinde ele alınmıştır. Batı literatüründe mental fiiller üzerine yapılan sınıflandırmalarda W. Croft'un *Case Marking and Semantics of Mental Verbs* (1993), M. A. K. Halliday'in *Halliday's Introduction to Functional Grammar* (2014) adlı çalışmasının *Mental Clauses: Processes of Sensing* bölümü ve Å. Viberg'in *Differentiation and Polysemy in the Swedish Verbal Lexicon* (1994) adlı çalışmaları öne çıkmaktadır. Doğrudan algı fiilleri üzerine yapılan başlıca çalışmalar ise Å. Viberg'in *Verbs of Perception* (2001), Nikolas Gisborne'un *The Event Structure of Perception Verbs* (2010) ve Richard J. Whitt'in *Evidentiality and Perception Verbs in English and German* (2010) adlı çalışmalarıdır. Ayrıca Beth Levin *English Verb Classes and Alternations* (1993) adlı çalışmasında kapsamlı bir fiil sınıflandırması yapmış ve *Perception Verbs* bölümünde algı fiillerini tasnif etmiştir. Eve Sweetser ise *From Etymology to Pragmatics* (1990) adlı çalışmasında algı fiillerinin anlam değişmelerine değinmiştir. Türkiye'de mental fiiller üzerine yapılan ilk çalışmalardan biri Melek Erdem'in *Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri* (2004) adlı çalışmasıdır. Yine mental fiillerin ele alındığı ilk çalışmalardan biri Özen Yaylagül'ün *Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller* (2005) adlı makalesidir. Yaylagül, bu çalışmada mental fiilleri şu dört grupta

incelemiştir: 1. Duyu Fiilleri, 2. Duygu Fiilleri, 3. Anı ve uslamlama Fiilleri, 4. Açıklama Fiilleri (2005, s. 24). Savaş Şahin *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* adlı doktora tezinde mental fiilleri idrak fiilleri, duygu fiilleri ve algılama fiilleri olmak üzere üç başlık altında incelemiştir (2012). Hüseyin Yıldız *Eski Uygurcada Mental Fiiller* adlı çalışmasında mental fiilleri biliş fiilleri, psikolojik durum fiilleri ve algı fiilleri başlıkları altında değerlendirmiştir (2016). Mental fiiller üzerine Türkiye’de yapılmış en yeni çalışmalardan Kuban Seçkin’in *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi* adlı kitabında ise mental fiiller algı fiilleri, duygu fiilleri, idrak fiilleri ve irade fiilleri olmak üzere dört gruba ayrılmıştır (2020). Görüldüğü gibi son yıllarda Türkiye’de mental fiiller üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Mental fiillerin bir alt başlığı durumundaki algı fiilleri üzerine ise daha az sayıda çalışma vardır. Bu anlamda 2017 yılında Erkan Hirik, *Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı* adlı makalesinde algı fiillerinde görülen anlam çeşitlenmesi ile kelime sıklığı ilişkisi üzerinde durmuştur. 2018 yılında Hüseyin Yıldız, *Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri* adlı makalesi ile Türk dilinin tarihi dönemlerinden bir eser üzerinde algı fiillerine odaklanmıştır. İsa Sarı *Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: Gör- Örneği* (2019) adlı çalışmasında algı fiillerinde görülen çok anlamlılık üzerinde durmuştur. *Batı Türkçesinde Algı Fiilleri* (2020) adlı doktora çalışmasında Fatma Özkan Kurt, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi örneklerle algı fiillerinin anlam değişmelerini tespit etmiştir. Sema Aslan Demir *Türkçede İşitme Algı Fiilleri ve Metaforik Anlam Genişlemeleri* (2018) ve *Dokunmak Algı Fiili, Metaforlaşma ve Çok Anlamlılık* (2021) adlı çalışmalarıyla algı fiillerini bir alt sınıflandırmaya tabi tutarak metaforlaşma ve çok anlamlılık üzerinden incelemiştir. Faruk Gökçe’nin *Kutadgu Bilig’de Kör- “Görmek”*: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme (2015) adlı makalesinin dilbilgiselleşme üzerine olan son bölümü diğer çalışmalardan ayrılır. Bu bölümde Gökçe, *kör-* algı fiilinin çok anlamlılığa özelliğinden kaynaklanarak yardımcı fiilleşme sürecine girdiğini; yardımcı fiilleşen *kör-* fiilinin Kutadgu Bilig’de “denemek, tecrübe etmek” anlamıyla birlikte bağlaç işlevinde kullanılabildiğini ifade etmiştir (2015, ss. 72-74).

Türkiye’de mental fiiller ve algı fiilleri üzerine yapılmış çalışmalara bakıldığında batı literatüründe yapılmış sınıflandırmaların Türkçenin tarihi dönemlerine ve çağdaş Türk dillerine uyarlandığı ve bu fiillerin anlam değişmeleri ile çok anlamlılık üzerine odaklandığı görülmektedir. Bu kapsamda bu çalışmada da Güney Sibiry Türk dillerinden biri olan Tuvacada görme algı fiilleri çok anlamlılık açısından değerlendirilmiştir. Böylelikle Tuvaca görme algı fiillerinin sözlüklerde yer alan birincil anlamları ile birlikte bağlam içinde hangi anlamlarda kullanılabileceği görülmüştür.

1. Algı Fiilleri ve Çok Anlamlılık

Yukarıda da belirtildiği gibi mental fiiller araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmış ve algı fiilleri mental fiillerin bir alt kategorisi olarak ele alınmıştır. Algı fiillerinin sınıflandırılması ise pek çok çalışmada algının fiziksel yönü itibarıyla beş duyu organına dayanarak yapılmıştır. Buna göre algı fiilleri temelde görme, duyma, tatma, koklama ve dokunma duyularına hitap eden fiillerden oluşmaktadır (Viberg, 1984; Sweetser, 1990; Levin, 1993; Ibarretxe-Antuñano, 1999). Yıldız, bu sınıflandırmaya denge fiillerini de eklemiştir (2016, s. 417). Algı fiilleri, duyu organlarına göre yapılan sınıflandırmalardan başka anlambilimsel açıdan da sınıflandırılmıştır. Ibarretxe-Antuñano, bu anlamda algı fiillerini üçe ayırır. Birinci gruptaki fiillerde kişinin iradesinden bağımsız olarak duyular tarafından algılanması söz konusudur. Bu tür fiiller literatürde *passive perception* “pasif algı”, *inner perception* “iç algı” ve *stative with experiencer subject* “durumsal deneyimleyen özne” gibi terimlerle açıklanmaktadır. İkinci grup fiiller *active perception verbs* “aktif algı fiilleri” ve *active experiencer subject* “aktif deneyimleyen özne” gibi terimlerle ifade edilmektedir. Bu grup fiillerde kişi sürece bilinçli bir şekilde aktif olarak katılmaktadır. Üçüncü grup fiillerde ise özne uyarıcı durumunda yer almaktadır. Bu grup fiiller *flip verbs* “çevirme fiilleri”, *stimulus subject* “uyaran özne” ve *copulative* “koşaç” gibi terimlerle ele alınmaktadır (Ibarretxe-Antuñano, 1999, ss. 43-44). Görüldüğü gibi anlambilimsel yönüyle algı fiillerinin ele alınmasında pek çok farklı terim söz konusudur. Ancak araştırmaların bu konuda üzerinde uzlaştığı nokta, öznenin sürece bilinçli olarak katılıp katılmadığıdır. Yani, algılama sürecinde öznenin aktif katılan mı yoksa istemsiz bir şekilde deneyimleyen mi olduğu önemlidir.

Çok anlamlılık, anlamı konu alan pek çok çalışmada bir sözcüğün birbirleriyle ilişkili birden fazla anlama sahip olması şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte çok anlamlılık, eşadlı sözcüklerin farklı etimolojilere dayanması ve gramatikal özelliklerinin farklı olması gibi özellikleriyle eşadlılıktan ayrılır. Bu noktada Aslan Demir, çok anlamlılığın nasıl gerçekleştiği sorusuna odaklanır ve bu konu üzerinde Pustejovsky'nin *The Generative Lexicon* “Üretici Sözcüvarlığı” adlı çalışmasında ortaya koyduğu yaklaşım ile *bilişsel dilbilim* (cognitive linguistics) yaklaşımlarına değinir (Aslan Demir, 2018, ss. 330). Pustejovsky, *The Generative Lexicon* adlı çalışmasında sözlüksel anlambilimi incelemelerinde sözcüklerin çeşitli biçimbilgisel ve sözdizimsel çevreler ile bağlam içerisindeki anlamlarına odaklanmış ve sözcüklerin bağlam içerisinde farklı anlamlar üretebileceğini ileri sürmüştür. Anlambilim kuramını *compositionality* “bileşimsellik” terimi üzerine oluşturan Pustejovsky, bileşimselliği, dilin temel sözlüksel kategorilerinin neyi ifade ettiğine bağlı olarak eş anlamlılık, zıt anlamlılık ve çok anlamlılık gibi sonuçlara sebebiyet veren bir anlam atama süreci olarak görmektedir (1996, s. 1). Pustejovsky, bu anlam atama süreci için dört temsil düzeyinden söz etmektedir: 1. Argument structure “üye yapısı”: Bu

düzeyde üye sayısı, türü ve bu üyelerin sözdizimsel konumu anlamı etkileyen faktörlerdir. 2. Event structure “olay yapısı”: Burada sözlüksel bir ögenin veya öbeğin olay türünün tanımlanması önemlidir. Bu noktada *state* “durum”, *process* “süreç” ve *transition* “geçiş” kavramları öne çıkar. 3. Qualia structure “nitelik yapısı”: Bu düzeyde *formal* “biçimsel”, *constitutive* “yapısal”, *telic* “amaç” ve *agentive* “edici” rolleri anlamı belirler. 4. Lexical Inheritance structure “Sözlüksel kalıtım yapısı”: Bu düzeyde sözlüksel yapının nasıl belirleneceği, sözcüğün diğer yapılarla ve küresel organizasyona katkısıyla ilişkilidir (1996, s. 61). Pustejovsky, anlamın sözdiziminden ayrı düşünülmemeyeceğini savunur. Ona göre anlamın onu taşıyan yapıdan ayrı tutulması imkansızdır. Ayrıca sözcüklerin anlamlarının sistemdeki ve faaliyet gösterdiği alandaki daha derin kavramsal yapıları yansıtmaları gereklidir (Pustejovsky, 1991, s. 410). Bu açıdan algı fiilleri, sözdiziminde birlikte bulunduğu sözcük veya öbek yapıların niteliklerine göre farklı ve yeni anlamlar kazanabilmektedir. Bir başka deyişle çok anlamlılık, bir sözcüğün birlikte bulunduğu yapılarla birlikte yeni anlamlar kazanması ile ortaya çıkmaktadır.

Ibarretxe-Antuñano, çok anlamlılığın sözcüklerin prototipik anlamlarında mevcut olan farklı özellikler aracılığıyla ortaya çıktığını düşünür. Ayrıca ona göre çok anlamlılığın tespiti için bir çekirdek anlam aranmalıdır. Bir sözcüğün farklı duyuları temel bir anlamı paylaşıyorsa o zaman bu sözcük çok anlamlıdır. Örneğin İngilizce *paper* sözcüğü gazete, belge ve akademik ders anlamlarına gelmektedir. Ancak tüm bu anlamlar “önemli yazılı ve basılı materyal” temel anlamını taşımaktadır (1999, ss. 28-29). Aynı şekilde Türkçede *bırakmak* eylemi de *Kitabı masanın üzerine bıraktı* tümcesinde “bir nesneyi bir yere koymak” anlamında kullanılırken *Çocuklarına bu evi bıraktı* tümcesinde “miras kalmak” anlamında kullanılabilir. Görüldüğü gibi her iki anlamda da “bir nesnenin bulunduğu yerin veya durumunun değişmesi” söz konusudur.

Bilişsel anlambilimi çalışmalarında çok anlamlılık, *categorisation* (kategorileştirme) ve *meaning chains* (anlam zincirleri) gibi terimlerle açıklanmıştır. Kategorileştirmede sözcüklerin ilgili anlamlarının kategoriler oluşturduğu ve bu anlamların bir çeşit aile benzerliği taşıdığı savunulur. Anlam zincirleri açıklaması da bu aile benzerliğine dayanmaktadır. Yani bir sözcük kimi ortak öznitelikler veya benzerlikler taşıyan A, B, C, D gibi farklı anlamlar taşıyabilir. Anlam zinciri yaklaşımına göre her bir anlam, bir diğer anlamın uzantısıdır (Ibarretxe-Antuñano, 1999, s. 33). Aslan Demir bu durumu, prototipik bir A anlamından başlangıçta sadece belirli bağlamlarda sezilebilen B anlamına geçiş olarak ifade etmiştir (2018, s. 332). Evans ve Wilkins bu noktada çok anlamlılığın ortaya çıkmasını bağlamın düzenli olarak oluşmasına bağlar ve bu bağlamları *bridging contexts* (köprü kurma bağlamları) terimiyle ifade eder (2000, s. 550). Aslan Demir, bir anlamın sözlükselleşerek çok anlamlı hâle gelme sürecini bağlamsal düzenlilik olarak ele alırken (2021, s. 99); Hirik, algı fiillerinin

çok anlamlılılaşmasında sözcüklerin kullanım sıklığına odaklanmış ve kullanım sıklığı yüksek olan algı fiillerinin anlam alanlarının daha geniş olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla Hirik'in algı fiilleri üzerinden yaptığı bu çalışmada kullanım sıklığının çok anlamlılık ile doğru orantılığı olduğu görülmektedir (2017, ss. 67-71).

Bilişsel dilbilim çalışmalarında çok anlamlılığın oluşma sürecini açıklamak için kullanılan terimlerden biri de *metafor*'dur. Metafor insan zihninin çok anlamlılılaşma sürecinde geçirdiği bilişsel bir deneyimdir (Aslan Demir, 2021, s. 99). Sweetser, yalnızca zihinsel durumlara ve konuşma eylemlerine ilişkin bilişsel ve dilbilimsel incelemelerde yer alan belirli metaforik haritalamaya bakarak belirli fiziksel durum ve hareket fiillerinin belirli soyut anlam alanlarının söz dağarcığı için muhtemel kaynaklar olduğunu savunmaktadır. Böylece fiziksel durum ve hareket fiilleri sistematik olarak farklı soyut anlamlara sahip olabilmektedir (1990, s. 20). Metafor örnekleri pek çok sözcükte gerçekleşebilir. Bu anlamda Aslan Demir, Türkçede "anlamak" anlamına gelen *kavramak* fiilini ve "herhangi bir söz ve davranıştan bozulmak" anlamına gelen *morarmak* sözcüğünü vermiştir. Algı fiillerinin metaforik sistemle çok anlamlılılaşma süreci de benzer biçimde olmaktadır. Bu süreçte fiziksel algıya dayanan bir kavramsal alana ait özellik duygusal, düşünsel, sosyal vb. alanlardaki başka bir kavramsal alana geçiş yapmaktadır (Aslan Demir, 2021, s. 100). Söz konusu metaforlaşma örneklerinde birtakım evrensel özellikler olabileceği gibi toplumsal ve kültürel öğelerin de etkisi vardır. Bu çalışmada da Tuvaca algı fiilleri fiziksel algıya dayanan anlamlarının yanı sıra çok anlamlılık açısından değerlendirilmiştir. Tuvaca algı fiillerinin tespitinde ise Arıkoğlu ve Kuular (2003), Ölmez (2007), Monguş (2005) ve Tenişev (1968) sözlüklerinden yararlanılmıştır.

2. Tuvaca Görme Algı Fiilleri

Sweetser, görme algı fiillerini temelde yaygın anlambilimsel kaynaklarına ve görmenin hedeflenen etki alanına göre ikiye ayırır. Yaygın anlambilimsel kaynaklara göre görme fiilleri görmenin fiziki doğası, görmenin metaforları ve temel görme fiili kökleri olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. Etki alanlarına göre ise görme fiilleri *physical sight* "fiziksel görünüş" ve *physical vision* "fiziksel görüş" şeklinde ikiye ayrılmıştır. Fiziksel görünüş'te bilginin kaynağı kesinliği ifade etmek için "kendi gözlerimle gördüm" benzeri ifadelerle verilir. Bu durum doğrudan görsel verilerin en kesin bilgi türü olarak kabul edilir. Fiziksel görüş'te ise metafor görme ve bilgi arasındaki güçlü bağlantıya ve ayrıca görsel ve düşünsel alanların ortak özelliklerine dayanmaktadır. Bu metaforda zihinsel süreç ön plana çıkmaktadır (Sweetser, 1990, s. 33; Yıldız, 2016, s. 349). Görme fiillerinin bir başka sınıflandırılması, algı fiillerinde bir önceki bölümde sözü edilen öznenin sürece aktif veya pasif katılımı ile ilgilidir. Bu açıdan Ibarretxe-Antuñano, görme fiillerini *experience* "deneyim", *activity* "aktivite" ve *percept* "algı" olmak üzere üçe ayırır (1999, s. 45). Benzer bir sınıflandırma *see*

fiilleri, *sight* fiilleri ve *peer* fiilleri şeklinde Levin (1993, ss. 185-187) tarafından yapılmıştır: Bu tasnife örnek olarak İngilizce üzerinden verilen see-look-look fiilleri, Türkçe görmek-bakmak-bakmak fiilleri için de söylenebilir. *Görmek* öznenin aktif katılımının olmadığı, sadece istem dışı deneyime sahip bir fiildir. Türkçede *bakmak* fiili ise İngilizcede olduğu gibi öznenin bilinçli katılımının olduğu ve algısal düzeyin gerçekleştirildiği bir fiildir. Görüldüğü gibi hem İngilizcede hem de Türkçede iki ayrı grup için tek bir fiil kullanılmaktadır. Bu durum bir fiilin birbiriyle ilişkili farklı düzeylerde birden çok anlama sahip olabileceğini göstermektedir. Ayrıca burada sözü edilen anlamların algı fiillerinin prototipik (temel) anlamıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Algı fiillerinin fiziksel algıya ve temel anlama ilişkin anlamları dışındaki anlam çeşitlenmeleri ise *propositional* (önermesel) anlamlar (Gisborne, 2010, s. 140), *connotation* (yan) anlamlar ve *metaphorical* (metaforik) anlamlar (Sweetser, 1990, s. 18) gibi alt başlıklarda ele alınmıştır. Bu anlamda Gisborne, görme algı fiillerini görmenin temel anlamları ve görmenin önermesel anlamları olmak üzere ikiye ayırır. Görmenin temel anlamlarını fiziki görme, fiziksel olarak mevcut olmayan bir şeyi zihinsel bir imge biçiminde görme ve zihinsel bir görüntü oluşturmadan görme şeklinde üçe ayırırken görmenin önermesel anlamlarını ise anlamak, farketmek, bir bilgiyi gazete vb. bir yerden öğrenmek ve kanıtsallık içeren görme olarak dört başlık altında ele almıştır (Gisborne, 2010, ss. 133-148).

Görme algı fiillerinin sınıflandırma çabalarından başka doğrudan bu fiillerin çok anlamlılığı üzerinde de görüşler ileri sürülmüştür. Bu anlamda Gisborne, İngilizce *see* “görmek” fiilinin görsel olarak algılamak, anlamak buluşmak, eşlik etmek gibi anlamlarda kullanılabileceğini belirtmiştir (2010, s. 118). İsa Sarı ise *görmek* fiilinin Güncel Türkçe Sözlük’te 20 farklı anlamının verildiğini dile getirmiş ve bu anlamların yanı sıra *görmek* fiilinin 12 farklı yan anlama daha sahip olduğunu tespit etmiştir (Sarı, 2019, s. 145).

Tuvacada görme duyusu ile ilgili temel fiiller şunlardır: *köör* “görmek, bakmak, izlemek, seyretmek”, *bakilaar* “bakmak, göz atmak”, *karaktaar* “gözetmek, bakmak, korumak”. Aşağıdaki bölümde bu üç fiil çok anlamlılık açısından incelenmiştir.

2.1. *kör*- Fiili

Eski Türkçe *kör*- fiilinden gelen bu fiilin temel anlamı “görmek”tir. Tuvaca sözlüklerde ayrıca *kör*- fiilinin “düşünmek” (Arıkoğlu ve Kuular, 2003, s. 71), “izlemek, seyretmek” (Monguş, 2005, s. 117), ve “lütfen” (Ölmez, 2007, s. 207) gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Fiilin yan anlamları üzerine en kapsamlı bilgiyi Tenişev’in (1968) sözlüğünde bulmaktayız. Buna göre *kör*- fiili “incelemek, tecrübe etmek, ilgilenmek, dikkate almak” anlamlarına gelmektedir (Tenişev, 1968, ss. 258-259). *kör*- fiilinin yardımcı fiil kullanımında ise “kibar bir isteği ifade etmek ve bir şeyi yapmayı denemek” gibi anlamları vardır

(İshakov ve Palm’bah, 2019, s. 379). Ancak bu anlamların *kör-* fiilinin “görmek” algı fiili ile ilişkisi net olmadığı için bu çalışmada görme algı fiilleri içerisinde değerlendirilmemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi görme algı fiilleri; öznenin sürece katılımına, algının fiziki yapısına ve bağlam içinde kazandığı yan anlamlarına göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu çalışmada hem yapılmış olan bu sınıflandırma çalışmaları hem de Tuvacada görülen anlamlar dikkate alınarak bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Buna göre Tuvaca *kör-* fiili Fiziksel Algıya Dayanan Anlamlar, Deneyimleme ile İlgili Anlamlar, Görmenin Önermesel Anlamları ve Diğer Yan Anlamlar olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır:

2.1.1. *kör-* Fiilinin Fiziksel Algıya Dayanan Anlamları

Algı fiillerinin fiziksel algıya dayanan anlamları fiillerin temel anlamlarını oluşturmaktadır. Yapılan çalışmalarda genel olarak görmenin fiziksel algıya dayanan anlamlarının öznenin sürece katılımına göre istemli ve istemsiz olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Ayrıca görmenin fiziksel olarak değil zihinsel imge olarak gerçekleşmesi de bu grupta ele alınmaktadır. Bu anlamda Tuvaca *kör-* fiilinin fiziksel algıya dayanan temel anlamları “görmek; bakmak; kendi gözleriyle şahit olmak” olarak tespit edilmiştir. Ayrıca *kör-* fiilinin Tuvacada fiziksel algıya dayanan bir başka anlamı “izlemek, seyretmek”tir.

Aşağıdaki (1) nolu tümcede *kör-* fiili ilk olarak “görmek” anlamıyla örneklendirilmiştir. Örnek tümcede eylemin istem dışı gerçekleştiği görülmektedir. Öznenin eylemin gerçekleşmesinde herhangi bir tasarrufu bulunmamaktadır. Burada *kör-* fiili Türkiye Türkçesine “gözüne ilişince” şeklinde aktarılabilir:

(1) *Torlaa aňnap kulaştajıp çoruur adaşkılarje körgeş Uynuk-oolduň bodalinga açazınıň ovur-heviri çuruttungan.* “Keklik avlayan baba ve oğullarını **görünce**, Uynuk-ool’un aklında babasının silüeti canlandı” (Dongak, 2006, s. 7)

Aşağıdaki (2) nolu tümcede *kör-* algı fiilinin temel anlamlarından biri olan “görmek, bakmak” anlamı örneklendirilmiştir. Bağlamdan da anlaşılacağı üzere burada eylemin özne tarafından bilinçli olarak istemli bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *gör-* fiili temel anlamıyla öznenin pasif durumda olduğu bir fiil kategorisinde iken anlam çeşitlenmesiyle öznenin sürece katılımını gerektiren kullanımlara sahip olabilmektedir (Sarı, 2019, s. 138). Ancak Tuvacada *kör-* fiili Türkiye Türkçesindeki *gör-* fiilinin aksine öznenin sürece hem bilinçli hem de bilinçsiz katılımını kendi sözlüksel anlamı içerisinde taşımaktadır:

(2) *Bistiň ada-ögbelerivis karak-bile körüp, hol-bile tudup, amdanın, çıdın todarıp bolur.* “Bizim atalarımız gözle **görüp** elle dokunarak (yemeğin) lezzetini, kokusunu anlarlar.” (Kara-ool, 2013, s. 10).

Sweetser'in etki alanlarına göre sınıflandırdığı görme fiillerinden fiziksel görünüş'te bilginin kaynağının kesinliği ifade etmek için “kendi gözlerimle gördüm” benzeri ifadelerle verildiği belirtilmişti. Tuvacada bu durum *karaa-bile kör-* “gözleri ile görmek” şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifade ile *kör-* algı fiilinin bilinçli olarak yapılmasına ve eylemin fiziki niteliğine vurgu yapılmaktadır (*karaa-bile kör-* yapısı algı fiilleri-kanıtsallık ilişkisi açısından da değerlendirilebilir). (3) nolu tümcede bu durum tanıklanmıştır:

(3) *Dopçun-oolduñ kançaar çurttap kelgenin karaa-bile körze-daa, ...* “Dopçun-ool'un nasıl yaşadığını **gözleri ile görse de ...**” (Kuular, 2002, s. 64)

(4) nolu tümcede *kör-* fiilinin “izlemek, seyretmek” anlamı gösterilmiştir. Burada fiilin bir manzarayı seyretmek, temaşa etmek” anlamından hareketle bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiği açıktır. *kör-* fiilinin “izlemek, seyretmek” anlamı öznenin sürece kendi isteğiyle katıldığını ifade eder. Söz konusu anlam, fiilin “görmek ve bakmak” temel anlamlarından anlam çeşitlenmesi ile ortaya çıkan bir yan anlam olsa da görme algı fiilinin birincil anlamına hitap ettiği için *kör-* fiilinin fiziksel algıya dayanan anlamlarından biridir.

(4) *Hostug şaktarında uruglar, ooldar oon kırınga ünüp kelgeş, oon Ulug-Hemniñ küştüg ağımin, Kızıl hooraynıñ amıdralın körüp, bottarınıñ öörüşküzün ileredir turgannar.* “Bağımsızlık zamanlarında kızlar, oğlanlar onun kenarına çıkıp, oradan Yenisey'in güçlü akımını, Kızıl şehrinin yaşamını **seyredip**, kendilerinin mutluluklarını ifade ederlerdi” (Monguş ve Kuular, 1995, s. 40).

Aşağıdaki (5) nolu tümcede *kör-* fiilinin çalışmalarda fiziksel algıya dayanan fiiller grubunda ele alınan “(rüya) görmek” anlamı tanıklanmıştır. Örnekten de anlaşılacağı üzere burada görme eylemi göz duyusuyla gerçekleşen algıya değil zihinsel imgeye dayanan bir algılamadır. Söz konusu algılama, biyolojik bir süreçle ilişkilendirildiği için fiziksel algıya dayanan görme fiili olarak değerlendirilmiştir. *kör-* fiilinin “rüya görmek” anlamında herhangi bir anlam çeşitlenmesi veya yan anlam oluşumu söz konusu olmadığından bu çalışmada da “rüya görmek” anlamı fiziksel algı olarak kabul edilmiştir:

(5) *Tür horgadal çeringe söölgü hünümde kedergey-daa bagay tüş körgen men.* “Geçici barınaktaki son günümde son derece kötü bir **rüya gördüm.**” (Dongak, 2006, s. 76).

2.1.2. *kör-* Fiilinin Deneyime Dayanan Anlamları

Tuvacada *kör-* fiilinin deneyimlemeye ilişkin anlamları “tecrübe etmek, yaşamak; zaman içinde tanık olmak” şeklinde görülmektedir.

Aşağıdaki tümcelerde fiilin “tecrübe etmek, yaşamak” anlamı örneklendirilmiştir. (6) nolu tümcede baba oğlunun büyüüp elinin tüfek tuttuğu, ava gittiği günleri yaşayamamıştır. (7) nolu tümcede ise Ertine'nin hayatında güzel şeyler görmediği, yaşayamadığı ifade edilmiştir:

(6) *Açazı boo tudup aynap çoraanın körbeen.* “Babası tüfek tutup ava gittiğini **görmedi**” (Dongak, 2006, s. 10).

(7) *Amıdıraldan Ertine eki çüveni körbeen.* “Ertine hayatında pek iyi şeyler yaşamamış.” (Lodoylamba, 2005, s. 173)

Aşağıdaki (8) nolu tümcede *kör-* fiili, “belirli bir zamanın içinde bir olaya tanık olmak, yaşamak” anlamında kullanılmıştır. Buradaki kullanım, Gisborne’un önermesel anlamlar içerisinde yer verdiği “anlamak” ile de ilişkilendirilebilir. Ancak örnek tümcedeki kullanım, anlama’nın zaman içinde tecrübe edilerek olacağına vurgu yaptığı için bu grupta ele alınmıştır:

(8) *Silerniñ kara sağıştıg kajar bodalıyardan çüü-daa ünmes, köör siler.* “Sizin kötü niyetli kurnaz fikirlerinizden hiçbir şey çıkmaz, **göreceksiniz.**” (Kuular, 2002, s. 226).

2.1.3. *kör-* Fiilinin Önermesel Anlamları

Sınıflandırmamızda yer alan bu grup Gisborne 2010’dan alınmıştır. Gisborne bu grupta yer alan görme fiillerini anlamak, farketmek, gazete vb. bir yerden öğrenmek ve kanıtsallık açısından görmek şeklinde dörde ayırmıştır ve bu fiillerin tüm önermesel kullanımlarının *olgusal* (factive) olduğunu dile getirmiştir (2010, ss. 140-141). Tuvaca örnekler incelendiğinde *kör-* fiilinin *olgusal* olmayan anlamlara işaret edebildiği de görülmektedir. Gisborne’un verdiği bu anlamların hepsi bilişsel bir sürece dayanmaktadır. Özne bu bilişsel sürecin ardından olayı veya durumu algılamakta ve bir sonuca varmaktadır. Bu sebeple çalışmada bu gruba Gisborne’un verdiği anlamlar dışında *kör-* fiilinin “öğrenmek” anlamı da dâhil edilmiştir.

Aşağıdaki (9) nolu tümcede *kör-* fiilinin “anlamak, bilmek” anlamı görülmektedir. Görüldüğü gibi *kör-* fiili bu anlamıyla fiziksel olarak algılamak anlamının ötesinde geçmiş bilgi ve birikimden kaynaklı bilişsel yönde gerçekleşen farklı bir sürece sahiptir (Sarı, 2019, s. 138):

(9) *Körüp, bilip kelgen ulus bar çüveni öskeer kayın çugaalaar.* “**Bilen**, anlayan kişiler var olanı nasıl başka türlü anlatır.” (Kuular, 2002, s. 15)

Görme algı fiilinin önermesel anlamları içerisinde verilen anlamak (understand), bilmek (know), fark etmek (realize) gibi anlamlar, farklı sözcüklerle birbirlerinin yerine kullanılabilen anlamlardır. Bir başka deyişle bu sözcükler, benzer bağlamlarda eş anlamlı olarak kullanılabilir. Bu sebeple Tuvacada *kör-* fiili ile bu anlamların karşılandığı kimi durumlarda anlamak-bilmek-fark etmek anlamları ayırt edilemez. Yani *kör-* fiili kimi zaman “anlamak, sezmek” (Güncel Türkçe Sözlük-GTS) anlamıyla hem “anlamak” hem de “fark etmek” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Ancak bir süreç içerisinde gerçekleşen “yeni bilgileri eskileriyle bir araya getirerek sonuç niteliğinde başka bir bilgi edinmek” (GTS) anlamındaki *kör-* fiili ile “bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini

kavramak (GTS); fiziksel olarak bir durum değişikliğini fark etmek” anlamındaki *kör-* fiili iki farklı anlama işaret ettiği için birbirlerinin yerine kullanılamaz. Bu anlamda aşağıdaki (10) nolu tümcede *kör-* fiilini hem “anlamak” hem de “fark etmek” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmak mümkündür. (11) nolu tümcede görülen *kör-* fiili “anlamak” anlamında kullanılmıştır ve söz konusu anlamın oluşması için bir süreç gereklidir. Bu örnekte görülen *kör-* fiili için “fark etmek” anlamı kullanılamaz. Elbette tümcede bu fiiller birbirlerinin yerine geçebilirler ancak bu örnekte olduğu gibi doğrudan eş anlamlı kabul edilemezler. (12) ve (13) nolu tümcelerde “fark etmek” anlamında kullanılan *kör-* fiili ise “anlamak” anlamıyla Türkiye Türkçesine aktarılamaz. Dolayısıyla (11) ve (12) nolu tümcelerde sırasıyla “anlamak” ve “fark etmek” anlamlarında kullanılan *kör-* fiilleri görme algı fiilinin birbirinden farklı iki yakın anlamına işaret etmektedir:

(10) *Hamık ulustu bodunçe haara tudup turarın körbes siler be?* “(Helal olsun adama), onun bütün halkın kendisine katılmasını sağladığını **görmüyor musunuz?**” (Kuular, 2008, s. 81).

(11) *İndıg Noyan barın körüp tur men* “Öyle hükümdarın var olduğunu (şimdi) **anlıyorum**” (Suvaç, 2009, s. 104).

(12) *Am çaa manaa turdu, üne bergenin körbeyn bargandır.* “Biraz önce buradaydı, çıktığını **görmemişim/fark etmemişim**” (Ernazar Kuular, şahsi görüşme, Mart 27, 2023).

(13) *Ertine boluuşkunnarnın eki talaların körbeyn turdu.* “Ertine olayların iyi yanlarını **görmüyordu/fark etmiyordu**” (Ernazar Kuular, şahsi görüşme, Mart 27, 2023).

Aşağıdaki (14) nolu tümcede *kör-* fiilinin “gazete vb. bir yerden öğrenmek” anlamı tanıklanmıştır. Görüldüğü gibi sözlüksel anlamı olgusal olan *kör-* fiili, bağlam içerisinde olgusal olmayan gerçek dışı bir duruma da işaret edebilmektedir:

(14) *Mındıg onzagay daglarını kiji çügge tooldardan körüp bolur.* “Böyle olağanüstü dağları insan ancak **masallarda görebilir/masallardan öğrenebilir**” (Kuular, 2008, s. 219).

kör- algı fiilini Tuvacada “herhangi bir konuyu ele alarak incelemek, öğretmek” anlamında kullanıldığı da tanıklanmıştır. Bu anlamıyla *kör-* fiili bilişsel sürece ilişkin bir idrak fiili olarak karşımıza çıkmaktadır:

(15) *Bo biçe l-dı körem.* “Bu küçük l’yi **görelim/öğrenelim**” (Kara-ool, 2013, s. 21).

Gisborne’un verdiği üçüncü ve dördüncü anlam, kanıtsallık açısından birbirine yakın anlamlar taşır. Üçüncü anlamda görmenin fiziki yönü vurgulanırken dördüncü anlamda kanıtsal bir unsurun varlığı neticesinde bir olguyu anlama ve

algılama süreci öne çıkmaktadır. Bir anlamda görme'nin kanıtsal anlamı, fiziksel algıyı anlamak'tan miras alınan bir anlamla bağdaşır (Gisborne, 2010, s. 146). Sonuç olarak söz konusu iki anlam görmenin kanıtsal önermeleri şeklinde birleştirilebilir. Bu anlamda aşağıdaki tümce *kör-* fiilinin kanıtsallık içeren bir tümcede kullanımına örnektir. Ayrıca bu tümce görme algı fiilinin fiziksel algıya dayanan anlamına işaret etmektedir. Bir başka deyişle fiziksel algıya dayanan algı fiilleri aynı zamanda fiilin sözlüksel anlamında bir kanıtsallık taşımaktadır:

(16) *Arga iştinge iyi inek o 'ttap çoraanın körgen.* “Ormanda iki ineğin otladığını **gördü.**” (Lodoylamba, 2005, s. 63).

2.1.4. Diğer Yan Anlamlar

Görme algı fiilleri anlamlarına göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Ancak bu sınıflandırmaların görme algı fiilinin tüm anlamlarını içermediği açıktır. İncelediğimiz çalışmalarda görme algı fiilinin “ilgilenmek, bakmak” anlamı verilse de yapılan sınıflandırmalarda herhangi bir gruba dâhil edilmediği görülmektedir. Tuvacada da *kör-* algı fiili bu anlamıyla kullanılabilir. (17) nolu tümcede *kör-* fiilinin “ilgilenmek, bakmak” anlamı örneklendirilmiştir:

(17) *Adıg ooldarın azırap, ajıldap turda, köör bolza, dıka sağış çovangır.* “Ayı oğullarını beslemek için çalışırken onlarla **ilgilense** bu çok şefkatli olur.” (Monguş ve Kuular, 1995, s. 31).

2.2. bakıla- Fiili

Kaynaklarda *bakıla-* fiilinin *bak-* + *kıla-* yapısından oluştuğu belirtilmiştir (Tatarintsev, 2000, ss. 181-182; Ölmez, 2007, s. 85). Tuvaca sözlüklerde fiilin anlamı “göz atmak, bakıvermek” (Arıkoğlu ve Kuular, 2003, s. 10; Ölmez, 2007, s. 85), “bakmak” (Monguş, 2005, s. 32) şeklindedir. Görüldüğü gibi *bakıla-* eyleminin temel anlamı “bakmak”tır. Ayrıca Tenişev *bakıla-* fiilinin temel anlamı dışında “gözetlemek” ve “ortaya çıkmak, belli olmak, yükselmek” anlamlarına işaret etmiştir (1968, s. 88). Görüldüğü gibi *bakıla-* fiilinin anlam çeşitlenmesi *kör-* fiili kadar geniş değildir. Bu sebeple yukarıda *kör-* fiili için yapılan sınıflandırma *bakıla-* fiili için uygun değildir. Sözlüklerde verilen anlamlar ile Tuvaca metinler incelendiğinde *bakıla-* fiilinin deneyime ilişkin anlamlarda kullanılmadığı görülmektedir. Önermesel anlamlarda ise çok nadiren görülür. Dolayısıyla *bakıla-* fiili fiziksel algıya dayanan anlamlar, önermesel anlamlar ve diğer yan anlamlar olmak üzere üç başlık altında incelenebilir:

2.2.1. bakıla- Fiilinin Fiziksel Algıya Dayanan Anlamları

kör- fiili bölümünde belirtildiği gibi fiziksel algıya dayanan görme algı fiilleri ilk olarak öznenin sürece istemli veya istemsiz katılımına göre ikiye ayrılır. “Rüya görmek” gibi biyolojik evrelere dayanan zihinsel imge yaratım sürecini ifade eden fiiller de bu gruba dâhil edilmektedir. *bakıla-* fiiline baktığımızda ise fiilin yalnızca öznenin sürece aktif katılımının olduğu durumlarda kullanıldığı

görülmektedir. Bu sebeple *bakıla-* fiili Türkiye Türkçesine “bakmak” fiili ile aktarılmaktadır. Aşağıdaki tümcelerde kullanılan *bakıla-* fiillerinde öznenin eylemi bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır:

(18) *Pürbü baza-la haalga arazı-bile maar bakılap körgen.* “Pürbü de bahçe kapısından oraya doğru **baktı.**” (Lodoylamba, 2005, s. 112).

(19) *Olarnı utkup algan haa Buyan-Badırgınıñ öргеезинің ejüinden bakılaaş, ..* “Onları karşılayan ulu Buyan Badırgı’nın sarayının kapısından **bakarak,** ...” (Suvañ, 2009, s. 5).

(20) *Tögerik ay bedeeş, çadır dündüünde dıdıktardan bakılap turgan.* “Dolunay yükseldiğinde çadır penceresindeki deliklerden **bakıyordu**” (Kyunzegeş, 2002, s. 31).

2.2.2. *bakıla-* Fiilinin Önermesel Anlamları

Gisborne 2010’da görme algı fiillerinin “anlamak, bilmek, farketmek, bir yerden öğrenmek” gibi pek çok önermesel anlamından söz edilmiş ve bu anlamların kanıtsallık yönü irdelenmiştir. Tuvaca *bakıla-* fiilinin ise önermesel anlamlar açısından çok anlamlılaşması oldukça sınırlıdır. Tuvaca sözlüklerde de fiilin herhangi bir önermesel anlamına rastlanmamıştır. Ancak Tuvaca metinler incelendiğinde fiilin “anlamak” anlamında kullanılabildiği görülmektedir. Söz konusu “anlamak” anlamındaki *bakıla-* fiilinin kullanımı oldukça nadir olduğu için fiilin bu anlamıyla kanıtsallık ilişkisi hakkında bir şey söylemek güçtür. Aşağıdaki tümcelerde *bakıla-* fiilinin “anlamak” anlamıyla kullanımı örneklendirilmiştir:

(21) *Kijiniñ iştinçe kançap bakılaarıl, setkilin kançap bilip aarıl?* “İnsanın içine nasıl **bakılır** duyguları nasıl anlaşılır?” (Kuular, 2002, s. 11).

(22) *Inçalza-daa oolduñ setkilinçe bakılap çıdar eves, kim onu bilir dep, ...* “Öyle olsa da oğlanın duygularını **anlamıyor,** kim onu bilebilir diye, ...” (Kuular, 2002, s. 183).

2.2.3. Diğer Yan Anlamlar

Tuvaca metinlerde *bakıla-* fiilinin Tenişev sözlüğünde verilen “gözetlemek” ve “ortaya çıkmak, belli olmak, yükselmek” anlamları dışında herhangi bir yan anlamına rastlanmamıştır. Bunda *bakıla-* fiilinin “bakmak” temel anlamı dışında oldukça nadir kullanılması önemli bir etkidir. “ortaya çıkmak, belli olmak, yükselmek” anlamındaki *bakıla-* fiilinin daha çok güneşin doğması, ayın görünmesi ve bitkinin filizlenerek topraktan çıkması gibi bağlamlarda “görünmek” anlamı temelinde kullanıldığı görülmektedir:

(23) *Çöön talakı daglar kırından ulug tögerik ay bakılap ünüp olurgan.* “Doğu tarafındaki dağların üzerinden dolunay **göründü.**” (Lodoylamba, 2005, s. 64).

(24) *Hün bakılap kelgen.* “Güneş **doğdu.**” (Kara-ool, 2013, s. 22).

Aşağıdaki örneklerde ise *bakıla-* fiilinin “gözetlemek” anlamı tanımlanmıştır. İncelenen metinlerde “gözetlemek” anlamındaki *bakıla-* fiilinin isteminin belirtme durum eki olduğu görülmektedir:

(25) *Tombaş irey çokta öske öglerni bakılap köör bis.* “Tombaş dede yokken diğer çadırları **gözetliyoruz**” (Kara-ool, 2013, s. 95).

(26) *Öreelderni büdüü bakılaan.* “Odaları gizlice **gözetliyordu**” (Kuular, 2002, s. 115).

(27) *Çadırdı üne halışkaş, koja öglerni bakılaar bis.* “Çadırdan çıkıp komşu çadırları **gözetliyoruz**” (Kara-ool, 2013, s. 94).

2.3. *karakta-* Fiili

Tuvaca sözlüklerde *karakta-* fiilinin anlamı “gözetlemek, takip etmek” (Arıkoğlu ve Kuular, 2003, s. 64), “bakmak, gözetmek, korumak” (Monguş, 2005, s. 101) ve “göz kulak olmak, dikkatle bakmak; takip etmek; önceden görmek, geleceği görmek” (Tenişev, 1968, s. 227) şeklinde verilmiştir. *karakta-* fiili *kara-* “görmek, bakmak” fiilinden *-k* fiilden isim yapma ekiyle türeyen *karak* “göz” sözcüğüne *-ta* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Tatarintsev, 2004, s. 98). Tuvaca metinler incelendiğinde fiilin görme algı fiilleri içinde çok nadir kullanılan bir sözcük olduğu ve “korumak, kollamak” anlamının daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple literatürde görme algı fiilleri için tespit edilen anlam sınıflandırması bu fiile pek uygun değildir. Tuvacada *karakta-* fiilinin kökü olan *kara-* “bakmak” fiili kullanılmamaktadır. Fiilin sözlük anlamı ve etimolojisine bakıldığında öznenin aktif katılımının olduğu fiziksel algıya dayanan “bakmak” anlamı beklense de sözlüklerde bu anlamın verilmesine rağmen metinlerde bu anlama rastlanmamıştır. *karakta-* fiilinin Türkiye Türkçesinde yapısal karşılığı *gözle-* fiilidir. *göz* sözcüğüne isimden fiil yapım eki *+la-*’nın getirilmesiyle oluşan *gözle-* fiili ile karşılaştırıldığında *gözle-* fiilinin fiziksel algıya dayanan “dikkatle bakmak, gözlemek” (GTS) anlamına karşın *karakta-* fiilinin yalnızca “korumak, kollamak; çocuk, hayvan vb.’ne bakmak” şeklindeki yan anlamlarda kullanıldığı tanımlanmıştır:

(28) *Çamdıktarı törel-dörgüldüg bolgaş, bisterden çerle deere. Bot-bottarın karaktajı bergenner.* “Bazıları hısım-akraba olup, bizden tamamıyla iyi. (Onlar) birbirlerini **koruyup gözetiyorlar.**” (Dongak, 2010, s. 118).

(29) *Bagay aşaktı kamgalap, karaktap-la kör!* “Kötü durumdaki yaşlı adamı **koruyup kollayın, lütfen!**” (Tanova, 2008, s. 129).

(30) *Aalda çaş ajı-töl, kaday-höön ulus mal-magannı karaktap turar.* “Yurtta küçük çoluk çocuk, gönüllü hanımlar hayvanlara **bakıyorlar.**” (Kuular, 2008, s. 68).

Sonuç

Bu çalışmada Güney Sibiryaya Türk dillerinden biri olan Tuvacada görme algı fiilleri çok anlamlılık bakımından değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Tuvaca sözlüklerden hareketle görme algı fiillerinden yalın durumda kullanılabilen *kör-*, *bakıla-* ve *karakta-* fiilleri tespit edilmiştir. Belirlenen bu fiiller, alanyazında var olan sınıflandırmalar ve Tuvaca metinlerde karşılaşılan anlamlara göre temelde fiziksel algıya dayanan anlamlar, deneyimleme ile ilgili anlamlar, önermesel anlamlar ve diğer yan anlamlar şeklinde dört başlık altında incelenmiştir.

İlk olarak Tuvaca *kör-* fiilinin fiziksel algıya dayanan anlamlarına bakıldığında *kör-* fiili, görme algı fiillerinin sınıflandırılmasında da öne çıkan öznenin eylemi istemli yapıp yapmadığına göre ikiye ayrılır. Bir başka deyişle Tuvaca *kör-* fiilinde bağlama göre öznenin eylemin gerçekleşme sürecine hem bilinçli hem de bilinçsiz olarak katılabildiği görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *gör-* fiili temel anlamıyla öznenin pasif olduğu bir fiil iken anlam çeşitlenmesiyle öznenin sürece aktif katılımının sağlandığı bir fiil konumuna gelir. Ancak Tuvacada *kör-* fiili temel anlamıyla anlam çeşitlenmesine gerek duymaksızın öznenin sürece hem aktif hem de pasif katılımını ifade edebilmektedir.

Alanyazında gerçek dünyanın göz ile algılanmasının dışında olayların veya nesnelerin zihinsel imge olarak gerçekleşmesi de fiziksel algıya dayandırılmıştır. Bu anlamda Tuvaca *kör-* fiilinin *tüş* “düş, rüya” sözcüğüyle birlikte kullanımında kazandığı “rüya görmek” anlamı fiziksel algı olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu “rüya görmek” anlamı aynı zamanda Pustejovsky'nin çok anlamlılığın oluşmasında sözcüklerin birlikte bulunduğu yapılarla beraber yeni anlamlar kazandığı şeklindeki görüşüyle de açıklanabilir. *kör-* fiilinin fiziksel algıya dayanan bir başka anlamı ise “izlemek, seyretmek”tir. Görüldüğü gibi bu anlam fiilin temel anlamlarından biri değildir. Ancak söz konusu yan anlam *kör-* fiilinin temel anlamıyla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla Ibarretxe-Antuñano'nun çok anlamlılığın sözcüklerin temel anlamlarında var olan farklı özellikler aracılığıyla ortaya çıktığı görüşüne göre *kör-* fiilinin “izlemek seyretmek” anlamının fiilin “görmek, bakmak” temel anlamından türediği söylenebilir.

kör- fiilinin deneyime dayanan anlamlarına gelince fiilin “tecrübe etmek, yaşamak” anlamlarında kullanılabildiği ve bu anlamın daha çok bir olayı veya durumu “tecrübe etmemek, yaşamamak” bağlamlarında olumsuz tümcelerde kullanıldığı görülmüştür.

Önermesel anlamlar bağlamında *kör-* fiili “anlamak, bilmek; fark etmek; bir yerden öğrenmek; kanıtsal olarak öğrenmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu anlamların tümü bilişsel bir sürece dayanır ve temelinde kanıtsallık açısından bir algılama söz konusu olduğu için olgusalılık bulunmaktadır. Ancak Tuvacada *kör-* fiilinin “bir yerden öğrenmek” anlamının bağlam içinde olgusal olmayan kullanımı da tespit edilmiştir. Bu kullanımda “öğrenmek” anlamı olgusalılık

açısından kanıtsal bir temele dayandırılrsa da gerçek dışı (olgusal olmayan) bir şeyin algılanması/öğrenilmesi söz konusudur. *kör-* fiilinin Tuvacada “anlamak, sezmek” anlamında “anlamak” ve “fark etmek” olarak eş anlamlı şekilde kullanılabilceği gibi bu anlamların birbirlerinin yerine geçemeyeceği şekilde anlam farkını yansıtan farklı iki yan anlama gelebildiği de tespit edilmiştir. *kör-* fiilinin önermesel anlamlarından bir başkası ise “herhangi bir konuyu ele alarak incelemek, öğretmek” anlamıdır. Bu kullanımda *kör-* fiili bilişsel sürece ilişkin bir algılama içerdiği için fiilin “öğrenmek, bir konuyu işlemek” anlamı önermesel anlamlar içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca Tuvacada *kör-* fiili önermesel ve deneyimlemeye ilişkin anlamları dışında “çocuk vb. ile ilgilenmek” yan anlamında da kullanılmaktadır.

Tuvaca *bakıla-* ve *karakta-* fiillerine baktığımızda *kör-* fiiline göre her iki fiilin de çok az kullanıldığı görülmektedir. Bu sebeple bu iki fiilin anlam çeşitlenmesi *kör-* fiiline göre oldukça sınırlıdır. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi *kör-* fiili, görme algısının “görmek” ve “bakmak” gibi iki temel anlamını da kendi içerisinde barındırdığı için bu iki fiilin anlam çeşitliliği belirli alanlarla sınırlı kalmıştır. *bakıla-* ve *karakta-* fiillerini kendi içerisinde karşılaştıracak olursak *karakta-* fiilinin Tuvacada çok daha sınırlı bir alanda kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu sebeple bu üç fiil içerisinde çok anlamlılığın en zayıf olduğu fiil *karakta-* fiilidir.

Tuvacada *bakıla-* fiilinin sadece öznenin sürece aktif katılımının olduğu durumlarda kullanıldığı görülmektedir. Yani *bakıla-* fiili kullanıldığında özne eylemi bilinçli olarak gerçekleştirmektedir. Bu sebeple *bakıla-* fiili bu kullanımında Türkiye Türkçesine “bakmak” şeklinde aktarılabilir. Tuvaca sözlüklerde *bakıla-* fiilinin herhangi bir önermesel anlamına rastlanmasa da metinlerde fiilin “anlamak” anlamında da kullanılabildiği tespit edilmiştir. Ayrıca fiilin fiziksel algıya dayanan “bakmak” ve önermesel anlamı “anlamak” dışında “gözetlemek” ve “ortaya çıkmak, yükselmek” yan anlamlarında da kullanıldığı tanıklanmıştır. Fiilin “ortaya çıkmak, yükselmek” anlamı güneşin doğması, ayın yükselmesi ve bitkilerin topraktan güz yüzüne çıkarak filizlenmesi gibi bağlamlarda görülmektedir. “gözetlemek” anlamındaki *bakıla-* fiilinin ise tümlecinden belirtme durum eki istediği dikkat çekmektedir.

Tuvacada *karakta-* fiilinin kökü durumundaki *kara-* fiili yalın durumda kullanılmamaktadır. Bu sebeple Tuvacada *karakta-* fiilinin anlam çeşitlenmesi oldukça sınırlıdır. *karakta-* fiilinin yapısal olarak Türkiye Türkçesindeki dengi *gözle-* fiilidir. *Gözle-* fiilinin GTS’de yer alan beş anlamından yalnızca “korumak, kollamak” anlamı *karakta-* fiili ile ortaktır. *karakta-* fiilinin Tuvacada ayrıca “çocuk vb. ile ilgilenmek, bakmak” anlamında kullanıldığı görülmüştür.

Pek çok dilde algı fiillerinin fiziksel algıya dayanan temel anlamları dışında pek çok yan anlama sahip olduğu bilinmektedir. Görüldüğü gibi bu durum Tuvaca

görme algı fiilleri için de geçerlidir. Bir görme algı fiili çok anlamlı olabileceği gibi farklı görme algı fiilleri de benzer anlamlarda kullanılabilir. Bu anlamda pek çok dilde İngilizce see-look ayrımında olduğu gibi görme algısına dayanan çeşitli fiiller söz konusudur. Farklı görme algı fiillerine sahip olsa da Tuvacanın bu anlamda görmek-bakmak ayrımına sahip fiil kullanımını açısından Türkiye Türkçesinden farklı davrandığı görülmüştür. *karakta-* fiili yalın durumda kullanılmadığı için bu ayırma yer almaz. *kör-* ve *bakıla-* fiilleri ise görünürde bu ayırma işaret etse de *bakıla-* fiilinin kullanım sıklığı oldukça azdır ve *kör-* fiili bu ayırma kendi içerisinde barındırmaktadır. Ancak aynı zamanda Tuvaca bu üç fiil dışında da *haygaaraar* “gözlemek”, *ajaar* “bakmak”, *haraar* “üsünden bakmak”, *ovaarar* “görmek, dikkat etmek”, *ojaar* “görmek, dikkat etmek”, *eskerer* “görmek, fark etmek” gibi çok sayıda görme algı fiiline sahip olduğu için her bir görme algı fiilinin kendi içerisindeki çok anlamlılılaşması sınırlı düzeyde kalmıştır.

Kaynakça

- Arikoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aslan Demir, S. (2018). Türkçede İşitme Algı Fiilleri ve Metaforik Anlam Genişlemeleri. *XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı (25-28 Eylül 2018)* içinde (ss. 330-336). Varşova.
- Aslan Demir, S. (2021). Dokunmak Algı Fiili, Metaforlaşma ve Çok Anlamlılık. N. Ergün Atbaşı ve K. Üstün (Ed.), *Hacettepe Türkoloji 50. Yıl Armağanı* içinde (ss. 97-105). Ankara: Nobel.
- Croft, W. (1993). Case Marking and the Semantics of Mental Verbs. J. Pustejovsky (Ed.), *Semantics and the Lexicon* içinde (ss. 55-72). Dordrecht.
- Dongak, E. (2006). *Çetkerlerge Çagaalarım*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Dongak, E. (2010). *Kejik Kıs*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)* içinde (ss. 939-949). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Evans, N. ve Wilkins, D. (2000). In the Mind's Ear: The Semantic Extensions of Perception Verbs in Australian Languages. *Language*, 76(3), 546-592.
- Gisborne, N. (2010). *The Event Structure of Perception Verbs*. New York: Oxford University Press.
- Gökçe, F. (2015). Kutadgu Bilig’de Kör- “Görmek”: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme, *Türkbilig*, 29, 59-76.
- Güncel Türkçe Sözlük (GTS). 27.03.2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Halliday, M. A. K. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London and New York: Routledge.

- Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi. *SUTAD*, (41), 53-74.
- Hirik, E. (2019). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ibarretxe-Antuñano, B. I. (1999). *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross Linguistic Study* (Basılmamış Doktora Tezi). University of Edinburgh. Edinburgh.
- İshakov, F. G. ve Palmbah, A. A. (2019). *Tuva Dili Grameri Ses ve Şekil Bilgisi* (E. Arıkoğlu, C. M. Bapayeva ve B. Borbaanay, Çev.). Ankara: Bengü Yayınları.
- Kara-ool, L. S. (2013). *Literaturlug Nomçulga 3 Klass*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kuular, N. (2002). *Düüşkünnerlig Eer-dagır Oruktar*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kuular, Ş. (2008). *Baglaaş-Üşkü Nom*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kyunzegeş, Y. (2002). *Çaŋgis Önçüm-Uyan İrim*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lodoylamba, Ç. (2005). *Arıg Suglug Tamir* (K. Talayeviç ve O. Hövenmey, Çev.). Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Monguş, D. A. (2005). *Tuvaca-Türkçe Sözlük*. Kızıl: Tuvanın Sosyal Araştırmalar Enstitüsü.
- Monguş, D. A. ve Kuular, K. B. (1995). *Tıva Dıl-Ortumak Şkolanıñ 6-7 Klasstarına Öoredilge Nomu*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın Sözvarlığı-Eski Türkçe Ve Moğolca Denkleleriyle*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Özkan Kurt, F. (2020). *Batı Türkçesinde Algı Fiilleri* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Pustejovsky, J. (1991). The Generative Lexicon. *Computational Linguistics*, 17, 409-41.
- Pustejovsky, J. (1996). *The Generative Lexicon*. Cambridge: The MIT Press.
- Sarı, İ. (2019). Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: Gör-Örneği. *Algı'ya Dair* (E. Kuyma ve A. Nazlı, Ed.) içinde (ss. 129-160). İstanbul.
- Seçkin, K. (2020). *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Suvaç, Ş. (2009). *Hemçik Noyanı*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Tanova, E. (2008). *Kara Bay*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* (Cilt 2). Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2004). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* (Cilt 3). Novosibirsk: Nauka.

- Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*. Moskva: İzdatel'stvo Sovyetskaya Ensiklopediya.
- Viberg, Å. (1984). The Verbs of Perception: a Typological Study. B. Butterworth, B. Comrie ve Ö. Dahl (Ed.), *Explanations for Language Universals* içinde (ss. 123-162). Berlin.
- Viberg, Å. (1994). Differentiation and Polysemy in the Swedish Verbal Lexicon. *Euralex*, 204-215.
- Viberg, Å. (2001). Verbs of Perception. M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (Ed.), *Language Typology and Language Universals, An International Handbook* içinde (ss. 1294-1309). Berlin.
- Whitt, R. J. (2010). *Evidentiality and Perception Verbs in English and German*. Oxford/Bern: Peter Lang.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 17-51.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller* (Basılmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Yıldız, H. (2018). Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri. *Karadeniz Araştırmaları*, XV(60), 163-181.

